

SUVARLAR: DOĞU AVRUPA’NIN ESRARENGİZ KAVMI

The Suvars: A Mysterious Tribe from the Eastern Europe

Osman KARATAY*

ÖZET

Suvarlar (Sabirler) Hun sonrası dönemde Kafkaslara gelmiş, daha çok Güney Kafkaslara sarkarak kendilerinden söz ettirmişlerdir. Bu topluluğun geliş yeri Batı Sibirya gözüktüyor. Göç etmeyen kısım yerinde kalmış ve nihayet Sibirya adı onlardan dolayı verilmiştir. Sonraki dönemin delillerinin Türk olduğunu gösterdiği bu kavim, Macarların atası olarak da kaydedilmiştir. Suvarların Sibirya’ya Ortadoğu’dan gittikleri anlaşılıyor. Kuzey Irak bölgesinin sakinleri olan Subarlar, batıdan gelen baskılarla Azerbaycan istikametine çekilmişler, orada da tutunamayarak Kafkasların kuzeyine geçmişlerdir. Bu halk Sümercedeki Türkçe ve Macarca ile alakalı kelimelerin kaynağı olarak görülüyor. Sonraki dönemde karşımıza çıkan Macar atfı da bununla birlikte düşünülmeli ve Türk-Macar ortak atalarından biri olarak değerlendirilmelidir.

Anahtar kelimeler: Suvarlar/Sabirler, Doğu Avrupa Türkleri, Macarlar, Hazarlar.

ABSTRACT

The Suvars (Sabirs) came to the Caucasus in the post-Hunnic period and were recorded mainly for their activities in the South Caucasus. They seem to have come from Western Siberia. Not all of the nation migrated, and the name ‘Siberia’ was given after those remaining at home (by the Russians). Evidences in early medieval show they are Turkic, but they are recorded also as ancestors of the Hungarians. They likely went to Siberia from the Middle East. The Subar people, natives of the Northern Iraq, withdrew to Azerbaijan before the Sami suppress from the west, and then passed to the North of the Caucasus. The Subars seem to be source of the Turkic and Hungarian loanwords in Sumer language. The attribute Hungarian of the later ages should be compiled with this fact and they should be regarded as, at least one of the Turko-Hungarian common ancestors.

Keywords: Suvars/Sabirs, Eastern European Turks, Hungarians, Khazarians.

Bazı kavimler faaliyetleriyle tarihte bıraktıkları etkinin ardından unutulmazlar arasına girerken, bazıları da önemli bir faaliyetleri olmamakla birlikte, buldukları konum itibarıyla tarihte belirleyici olmuşlar, isimleri başka vesilelerle tarihte yerini almış, hatta günümüze kalmıştır. Doğu Avrupa’nın iki eski Türk budunu olan Onoğur ve Suvarlar buna güzel bir örnek teşkil ederler.

Suvar kavminin ismi çağdaş Türk tarihçiliğinde genel olarak Sabir olarak yerleşmiştir. Bu konudaki tek müstakil çalışma olan Şerif Baştav’un uzun makalesinde böyle olduğu gibi, takip eden pek çok eserdeki bölüm veya bahiste de aynı biçim tekrarlanmıştır. Kimi tarihçiler ise iki biçimi (genellikle

* Doç. Dr. Osman Karatay, Ege Üniversitesi, TDAE, Bornova - İzmir. karatay.osman@gmail.com

(Sabir/Sabar olarak) birlikte kullanır veya ikincisini tercih eder. Bir makale dışında bu konuda müstakil çalışma bulunmadığından ve hassaten bu konu üzerinde yoğunlaşan tarihçimiz olmadığından, bu biçimler üzerinde esasen fazla durulmamıştır. Öyle ki, Kurat'ın Doğu Avrupa Türk kavimlerine hasrettiği kitabında Suvarlarla ilgili bir altbölüm bile bulunmaz. Tek ama müstesna müstakil makaleyi yazan Baştav, *Sabir* biçiminde tavizsizdir ve tartışmasını bile yapmaz. Kafesoğlu ve Taşağıl ise *Sabar* da karar kılmışlardır.¹

Bizim bu çalışmada 'Suvar' ismini tercihimizin tek sebebi, eski dönemde bunu kuşkusuz en iyi bileceklerden biri olan Kaşgarlı Mahmud'un bu biçimi kullanmasıdır. Çağdaşlarının unuttuğu ve bahsi kestiği dönemde Kaşgarlı bu kavimden yedi ayrı yerde bahseder ve bazı dil özelliklerini belirtir. Bunun dışında bu budun adı Bizans kaynaklarında (Priskos, Theophylaktos Simokattes, Prokopius, Agathias, Menander) Σάβροτ, Σάβειροτ, Σαβήουτ, vb., Latin (Jordanes) *Saviri*, Ermeni (Pseudo-Movsês Xorenac'i) *Sawir-k'*, *Savirk'* (-k Ermenice çoğul), Süryani (Hatip Zacharias) *sbr*, Arap (İbn Hurdadbih, İbn al-Fakih) *s^uw^ar*, (İbn Hurdadbih, Mukaddesî, İbn Fadlan, Kaşgarlı Mahmud) *swâr*, İbrani (Hazar Hakanı Yusuf'un Mektubu) *sâwîr* şeklinde geçer.² Görüldüğü üzere, sadece İslam coğrafyasında yazılmış eserlerde 'Sabir' biçiminin dışına çıkılmakta, genel olarak ikinci hecedeki ünlünün ince olduğu tür kullanılmaktadır. Golden'a göre *Arapça Suwâr/Sawâr* ile diğer kaynaklardaki Sabir arasındaki uyumsuzluk, Oğur dillerinin etkisini yansıtıyor olabilir.³ Ancak bu kavimden bütün bahis bundan ibaret değildir. Başka vesilelerle de adı geçmektedir. Örneğin Konstantinos Porphyrogenetos'daki Σάβαροτ ἀσφαλοτ, Asofik ve Arcruni'deki *Sevordik* ve Belâzurî ve Mes'ûdî'deki Marquart ve Németh'in önerdiği şekliyle *Savard olan, *sâwrđyh* (Sâwardiyah) kelimeleri bu kapsamdadır.

Böylece 'Sabir' biçiminin genel bir üstünlüğünün bulunmadığı görülüyor. Öte yandan, bunlardan yola çıkarak asli bir biçime ulaşmak da zordur. Herhalde doğru olan şey bizzat bu kavmin içinde ismin değişik telaffuzlarının olduğudur ve bunlar zamana ve çeşitli kopuntulara göre değişmiştir. Dil özelliklerini bilmesi dolayısıyla onları yakından tanıdığını anladığımız Kaşgarlı Mahmud'un verdiği 'Suvar' biçimi herhalde onun zamanında geçerli biçim olmalı ki, aynı adı taşıyan şehirden Ortaçağ İslam kaynakları yine Suvar diye bahsetmişlerdir. Bunlara değineceğiz.

Kelimenin tam yazılışını bilmeden yapılacak köken açıklamaları da bir temele oturmayacaktır. 'Sabar' için başka, 'Subar' için bir başka açıklama gerekecektir. Nitekim Németh 'Sabir'ı esas almakta ve kelimeyi göçebelere uyan bir isim olan *sap-* 'sapmak'tan getirmektedir.⁴ Subar/Suvar biçimini asli gören Zekiev ve Ağasıoğlu ise "su insanları, su halkı" açıklamasını getirmektedirler.⁵ Vakıa, bu biçim değişikliğine Németh değinir ve konuyu bir lehçe hadisesi olarak alır (krş. yatar ~ yatır, kılar ~ kılır, bırakar ~ bırakır gibi).⁶ Biz daha önce bu kelimenin *suw + ar* "kutlu insan(lar)" anlamına geldiği düşüncesini belirtmiştik⁷ ve aşağıda değineceğimiz 'kuzeyli' manası sarahate kavuşmadığı sürece bu anlamın en doğru olduğunda ısrarcı olacağız. Doğru olan şey, bu kavmin serencamını tam ortaya koyduktan sonra isminin anlamı hakkında çıkarımlarda bulunmaktır. Bu yüzden ayrıntılı bir inceleme gerekmektedir.

Yerleşik tarihçilikte bu toplulukla ilgili ilk haberin 5. yy Bizans tarihçisi Priscus'tan geldiğine inanılır. Ondaki bahis şu şekildedir: "Aşağı yukarı bu sıralarda Saragur, Urog (Ogur) ve Onogurlar

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 21. baskı, İstanbul 2001, s.157-159; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s.15.

² Gyula Németh, *A Honfoglálo Magyarşág Kialakulása*, Budapest, 1930, s.188; Peter B Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Ç. Mızrak, İstanbul 2006, s.293-294; *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Çorum 2006, s.121.

³ Golden, *age*, s.121.

⁴ Németh, *age*, s.37, 189; Layos Ligeti, *A Magyar Nyelv Török Kapcsolatai A Honfoglalás Elött és Az Árpád-Korban*, Budapest, 1986, s.347.

⁵ Mirfatih Z.Zakiev, *Proisxojdenie Tyurkov i Tatar*, Moskva 2003, s.54, 86, 93, vd.; Firidun Ağasıoğlu, *Azer Xalqı*, Bakı 2000, s.129-130.

⁶ Németh, *age*, s.189.

⁷ Osman Karatay, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Anahatları. Altın Orda Öncesi Dönem", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 3 (Güz 2004), s.18.

Doğu Romalılara elçiler gönderdiler. Bu kavimler Sabirlerle yapılan harp neticesinde meskûn oldukları yerlerden çıkartılmışlardı ve komsu ülkelerin topraklarını istila etmişlerdi. Sabirleri Abarlar püskürtmüşlerdi. Abarları ise okyanus kıyısında oturan ve bir yerden denizden yükselen büyük buharlarla sislerin, diğer taraftan şimdiye kadar duyulmamış pek çok yırtıcı kusun (grifon) yaklaşmasından kaçan kavimler vatanlarından çıkartmışlardı ki, bu yırtıcı kuşların insan soyunu yiyip bitirmeden yok olmayacakları söylentisi vardı ve insanları paralıyordu. Bu felaketler neticesi hareketlenerek komşu ülkelere hücum ettiler. Bütün bu kavimler, hücumun şiddetinden dolayı mukavemet edemedi buldukları yerleri terk edip kaçıyorlardı. Öyle ki, yeni bir yurt arayan Saragurlar ilerlediler ve Akatir Hunlarına rastladılar. Onları harple yenerek tabi kıldılar ve özellikle Romalıların dostluğunu kazanmak amacıyla elçiler yolladılar. İmparator elçileri kabul etti ve hediyelerle memnun ederek geri gönderdi.”⁸

Hadise 463 yılında olmaktadır. Bu haberde iki husus ilk bakışta okuyucuyu tek bir şekilde düşünmeye zorluyor. Burada kastedildiği görülen Avarlar, yani Juan-Juan devleti bugünkü Moğolistan arazisinin daha batısına fazla taşmamış, bir ‘doğu’ devleti olarak kalmıştı. Dolayısıyla onların etkilediği bölgenin hududunu kuzeyde İrtiş boylarından ve güneyde Yedisu bölgesinden daha batıya almak olası değildir. İkincisi ise, ertesi yüzyılda geçen Th. Simokattes’in bir haberine göre Onoğurların eskiden Bakath adlı bir şehri vardı.⁹ Bu şehir Orta Asya’daki Fakath kenti ile teşhis edilmiştir.¹⁰ Böylece, Batı Türkistan’a yerleştirilen Oğurlar ve Yedisu bölgesine tazyikte bulunabilecek Avarlar arasına, bugünkü Doğu Kazakistan arazisine ‘Sabir’leri yerleştirmek kolay olacaktır.

Nitekim konunun ayrıntısına girmeyen Németh onları “*eski Türklüğün doğu bölgelerinden*” getirirken,¹¹ takip eden âlimler yurt teşhisine çabalamışlardır. Bunların içinde Pritsak ilginç düşünür: O *Säbir* kelimesini Juan-Juan’ların çağdaşı Hsien-pi halkının adında bulur. Hunlar ile Göktürkler arasında kalan uzun asırlarda Doğu bozkırlarını dolduran bu iki gücün mücadelesi, belki ona Priscus’taki haberi açıklamak için ilham vermiştir. Daha da ileri giderek yönetici topluluk olan *Mu-jung* veya *Mu-yü-kên*’lere batıya göçten sonra Macarlığı oluşturma görevini verir.¹² Ona göre Moğol kökenli olan ‘Säbir’lerin Türk bölgesindeki uzun süreli maceralarından sonra Macar haline gelmelerini öngören bu kurgu ilginç, ama yadırgatıcıdır. Henning, Soğdça *Nāfnāmak*’ta geçen *sēpyry* = *Sabirē* kelimesinde, onların Turfan bölgesinde bir ara kaldıklarına dair delil bulur.¹³ Ancak Turfan bölgesinin tespitinde kesinlikle ilk değildir. Németh’in yorumunu izleyen Rásonyi onları Turfan yakınlarına tabi bir boy olarak yerleştirir ve buradan aralarında yazı ve savaş makinelerinin de bulunduğu çok yüksek kültür öğeleri alır ve batıya göçlerinde Fin-Ugorlara (Macarlar) bunları iletirler.¹⁴ Czeglédy onları 350-463 arasında Onoğurların doğusu ve Avarların batısına, yani İli nehri–Cungarya bölgesine yerleştirir.¹⁵ Gumilév için yurdu Kazakistan bozkırları diye tarif etmek yeterlidir.¹⁶

Makul gözükse de, böyle düşünmeyi engelleyen birçok sebep vardır. Pritsak’ın önerisine eğilirse, öncelikle batıya bir Hsien-pi göçünü bilmiyoruz. Onların Juan-Juan’larla mücadelesinde böyle geniş çaplı bir göç hareketine dair kayıt bulunmuyor. Bundan önce de Hsien-pi’lerin etnikçe türdeş bir kavim mi, yoksa siyaseten bir araya gelmiş değişik halkları toplayan bir birlik mi olduğu konusu

⁸ Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara 2001, s.125; Şerif Baştav, “*Sabir Türkleri*”, *Bellekten*, XVII-XVIII (1941), s.58.

⁹ Theophilaktos Simokattes, *Theophilacti Simocattae Historiarum (Libri Octo), Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn 1834, s.286.

¹⁰ János Harmatta, “*Bakath, az unnugurok városa*”, *Antik Tanulmányok*, XXXIV (1989-1990), s.163-165.

¹¹ Németh, *age*, s.192.

¹² Omeljan Pritsak, “*From the Säbirs to the Hungarians*”, *Hungaro-Turkica. Studies in Honour of Julius Németh*, yay. Gy. Káldy-Nagy, Budapest 1976, s.28-30.

¹³ Golden, *age*, s.121.

¹⁴ László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, 2. baskı, Ankara 1988, s.77; Baştav, *agm.*, s.59.

¹⁵ Károly Czeglédy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, çev. G. Karaağaç, İstanbul 1999, s.21, 107. Lakin kendisi Henning’in tespitlerine eleştirel yaklaşır. Henning önce (s)l.jk’ry veya (s)l.pyry okuyup burada bizim kelimemizi hesaba katmazken, daha sonra buna ihtimal yüklemiştir. Czeglédy ayrıca Henning’in ağzından *Nāfnāmak*’ın güvenilirliğine dikkat çeker: Károly Czeglédy, “*A szavárd kérdés Thury József elött és után*”, *Magyar Östörténeti Tanulmányok*, Budapest, 1985, s.82-83.

¹⁶ Lev N. Gumilév, *Eski Türkler*, çev. D. A. Batur, 2. basım, İstanbul 2002, s.206.

tartışmalıdır. Daha doğrusu ikincisi ağır basıyor. Üstelik Hsien-pi'den Sabir'e, hele de Sabar'a geçecek bir okuma bilinmiyor. Mevcut öneriler en fazla Serbi biçimine gidiyor.¹⁷ Sabir/Savar türü bir kelimeyi beklediğimiz Çince yazılış biçimleri ortada gözüküyor.

Aşağıda geçeceği üzere, Suvarlar Batı Sibirya'da silinmeyecek izler bırakmışlardır. Başka yerlerde ise, yani Orta Asya'da iz bulmak mümkün gözüküyor. Soğd belgesindeki muğlak *sépyry* kelimesi bu halka işaret etse de, ortada coğrafi bir konumlama yok. Turfan gibi dar ve küçük, öte yandan yazılı kaynağın çok bol olduğu bir yerde böyle bir halkla ilgili sayısız kaydın olması beklenirdi. Vakıa, Seyhun'un kuzeyinde, Karaçuk dağı eteklerinde bir *Suvar* köyü bulunmuştur.¹⁸ Bunun Barthold'un Cüveynî'den alarak bahsettiği, Ceyhun'un aşağısında bozkır cihetindeki son Harezmi kenti olarak tarif ettiği *Süverli*¹⁹ ile ilgisini bilmiyoruz. Ortaçağın meşhur Savran kentini de bu çerçevede düşünmek gerekir ki, bura kökenli olması muhtemel bir taife göç sırasında Çorum'a yerleşmiş olup, halen aynı isimli köyde yaşamaktadır. Azerbaycan'da Suvarlara rahatlıkla bağlayabildiğimiz Şabran örneği olmakla birlikte, Orta Asya'daki Savran'ı Savar'a bağlama konusunda bir delilimiz bulunmuyor. Eğer *savur*- kökenine gitmiyor veya başka bir (İranî) dilden köklenmiyorsa, bu kelime yine de *Savar* + *-an* (İr. çoğul) biçiminde açıklanmalıdır. Öte yandan başka bir hadise bu izleri bulsak bile dikkatli olmamız uyarısında bulunuyor. Kırgızlar arasında *Sabar* isminde bir oymak vardır ve galiba 300 sene kadar önce Sibirya'daki Abakan bozkırlarından güneye göç eden kitlelere katılarak güneye gelmişlerdir.²⁰ Eski Kırgız yurdu, Tobol çevresinde teşhis ettiğimiz Suvar yurdunun hemen doğusunda idi ve sınırdışı. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde de 'Şibir'ler Kırgızların hemen yanındaki bir orman halkı olarak adlanırlar. Bunlar 1207 senesinde Moğollara tabi olmuşlardır.²¹

Priscus'un haberine göre ortada üç kademeli bir tokuşma var, ancak mesafe bunun için çok uzun. Ondandır beş asır sonra böyle bir hadise gerçekten yaşandı ve Kore sınırlarından Kitay hareketlenmesi Macaristan'a ulaşan sarsıntılara yol açtı. Lakin orada beş altı kavim için içindeydi. Bu erken Bizans kaydında Herodotos'tan aparma anka kuşları²² dışında gayrimümkün bir şey yok, ancak tarihi çerçevede bu habere dayalı beklentilerimizi destekleyecek bir yapı göremiyoruz. Yani bugünkü Kazakistan'ın doğu yarısını dolduracak bir Suvar ve batı yarısını dolduracak bir Oğur varlığı konusunda kayıtlarda bir şey geçmiyor. Bu topluluklar daha sınırlı ve Orta Asya'nın dışından bir arazide faaliyet göstermiş olmalıdır.

Th. Simokattes'in Oğur kentine dair haberi Akhun/Eftalit çağına işaret ediyor ve içeriğine dikkatli bakılmalı. Zira yukarıdaki bahisten hemen önce Oğurlardan bahsederken "*Bu halkın en eski önderleri Óváp ve Xovvı adlanırdı*" demektedir.²³ Czeglédy'nin dikkat çektiği üzere, 350 yılı civarında Soğdiyana'ya hâkim olan ve yönetici topluluktan ötürü Eftalit diye bildiğimiz göçer kavim Avar-Hun ikili ismini kullanıyordu, tıpkı 558 senesinden itibaren Avrupa'da görülen (galiben bu birincilerden kopan) Avarların aynen bu şekilde adlanması gibi.²⁴ Oğurlar ile bu Hun ve Avarları, hepsi nihayet Türk kökenli olsa da, ayrı boylar olarak almak durumundayız. Henüz Oğurların doğrudan bir Hun bağlantısı konusunda bir şey bilmiyoruz. Bu olası gözüküyor. Th. Simokattes'in bu iki haberinden çıkartabileceğimiz hüküm, evet, Oğurların Batı Türkistan'da bozkır bölgesinde yaşadıkları, ama Akhun/Eftalit, yani Avar-Hun bağlantısı olduklarıdır.

Bu durumda Priscus'un silsile tazyik haberini yeniden yorumlamak gerekecektir. Elçilerin neyi ne niyetle söylediklerini bilemiyoruz. Okyanus atfı tartışmasız şekilde akla Moğolistan'daki Avar/Juan-Juan gücünü getiriyor. İrtiş'in yukarı boylarının doğu tarafında faaliyet gösteren Juan-Juanların hemen batısındaki düzlükte oturan Sabirlere baskı uygulamaları beklenebilir. Onlar da Avar-Hun (Eftalit) bağlantısı

¹⁷ Golden, *age*, s.79-83.

¹⁸ Zeki V.Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. basım, İstanbul 1981, s.485.

¹⁹ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, Ankara 1990, s.360.

²⁰ Başstav, *agm*, s.90.

²¹ *Mangğol-un Niuça Tobça'an - Moğolların Gizli Tarihi* -I-, çev. Ahmet Temir, 3. baskı, Ankara, 1995, s.160.

²² Golden, *age*, s.107. Herodotos'ta 'Abaris' kelimesi de geçer ve bir düşünceye göre bu isim benzerliğine dayanarak dev kuşları alıntılanmıştır (Baştav, *a.g.m.*, s.59). Böyle ise zaten haberin sıhhatine halel geliyor ve yazar kendi bilgi ve yorumunu katıyor.

²³ Theophilaktos Simokattes, *age*, s.284.

²⁴ Czeglédy, *age*, s.70-71, 73, 101.

olan Oğurlara saldırıp yurtlarını alıyorlar. Böyle bir şey herhalde Kazak bozkırlarının batı yarısında veya Güneybatı Sibirya kuşağında olabilir. Zaten Oğurlar Bakath kentini tabii afetlerden dolayı daha önceden terk etmiş gözükyorlar. Bunun Suvar baskısıyla ilgisi yok. Burayı terk edince gidecekleri yer Aral ve Hazar'ın kuzeyleri olmalı. İşte bu noktada kaynakları barıştırabiliyoruz ve Güneybatı Sibirya dışında Suvar isminin geçmeyişinin doğurduğu rahatsızlığı bertaraf ediyoruz. Oğurlar Hazar'ın kuzeyinde iken, kuzeydoğularından gelen Suvar baskısı ile daha batıya kayıyorlar.

Bu kurgu tamamen Bakath kentine dayanıyor. Öte yandan Oğur birliğinden Macarlığın doğduğu, Macarların eskiden Suvar adlandığı gibi girift ve çelişen, bu arada sadece Güneybatı Sibirya'yı ilgilendiren gerçeklere bakarsak, Oğurların Orta Asya'da hiç bulunmadıkları, bu kent ile Oğurların yönetici tabakası olan Avar-Hun asıllı topluluğun yurdunun kastedildiği olasılığı için içine giriyor. Oğur kelimesi büyük ihtimalle "boylar" anlamına gelmektedir.²⁵ Bunların hepsinin kaynağını aynı yerde aramak gerekmiyor. Hadise tamamı veya bir kısmı Aral boylarında iken Avar-Hun hakimiyetinde bulunan çeşitli boyların belki gerçekten de Suvar baskısıyla batıya doğru göçtükleri, belki de (büyük ihtimalle) Bizans sarayına "işin ciddiyetini" anlatabilmek için elçilerin güzel bir kurgu yaptıkları noktasına geliyor. Bütün insanları yemeye azimli dev kuşlar Bizans'ı korkutmakta elçilere yardımcı oluyor. Herodotos'tan beri bilinen ve okunan bu kuşlardan bahis, elçilerin gayet hazırlıklı geldiklerini göstermektedir.

Esas konuya dönersek, ne Orta Asya'da bir yerlerde Suvarla ilgili bir kayıt, ne de bunu tarihi çerçeveye yerleştirecek bir imkân bulunuyor. Bildiğimiz sonraki hareketlerinden müteşekkil kayıtlar hariç tutulursa, Sibirya'nın batısı ve Avrupa'nın en doğusuna çakılmış kalmış gözükyorlar. Daha sonra çok bilginin eklendiği Patkanov'un tespitlerine göre, Tobol çevresinde (Ostyaklar arasında) ve Ob, Tura, İrtiş boylarında eski bir 'Sabar' biçimine giden çok sayıda yer adı vardır: *Sabar, Saber (Tapar) Soper, Savri, Sabrei, Sibir (Sivir)*. Ay-Sabar, Kün-Sabar gibi kişi adlarına da rastlanır. Tobolsk ahalisi buranın eski sakinlerini Sybyr, Syvyr diye anmaktadır. Buralardaki halkların anelerinde Sabarlar geniş yer tutar.²⁶ Németh, Macarların en yakın akrabası olarak bilinen Vogul ve Ostyakların bu Sabar halkı ile yakın temasta olduklarına hükmeder. Ostyaklar Sabarlardan büyük saygıyla bahsederler. 'Sabir' biçimli yer adlarını koruyan Vogullar ise Ruslara 'Sâpër' derler.²⁷

Nitekim bu veriye bigane kalmayan Artamonov onların kökenini Batı Sibirya'ya koyar, ama Ugorlar ile irtibatlandırır; daha doğrusu Hanti ve Mansilerin eski ortak adı olarak görür.²⁸ Onun kitabına bu kaydı kitabın tashihçisi Gumilëv'in düştüğünü tahmin etmek zor değil. Zira o da 'Sabir'ları Ugor asıllı gördüğü gibi, kitabın sayfaları ilerleyince biraz çelişkiye düşerek daha kesin bir adres verir ve Hajdu'ya sığınarak onları Samoyedlerin bir kolu yapar.²⁹ Hâlbuki Ugorlar ve Samoyedler apayrı halklardır ve ancak muğlâk bir Ural şemsiyesi altında bir araya gelirler. Öte yandan Artamonov ile Gumilëv önce bunu yazarlarken, aynı kitapta az ileride Suvar ve Hazarları 'Bulgar' olarak tanımlayacaklardır.³⁰ Sinor ise Uralların her iki yanına, bilhassa Orta İdil bölgesine koyar. Buradan çeşitli unsurları Batı Sibirya ve (kısaca) Kafkasya'ya girmişlerdir. O, Sabirlerin dilde Oğur olduklarını düşünür.³¹ Burada, Priscus öncesi dönemde bölgeden haber veren eskiçağ eserlerinde Suvarlarla ilgili bilgi var mı? sorusu gündeme gelecektir.

Suvarların ismi daha önceki son derece inanılır kaynaklarda da geçiyor. Eskiçağ coğrafyacılığının en büyük ismi olan, MS 2. yy ortalarında yazan Mısırlı Ptolemeus İdil boylarındaki veya ötesindeki

²⁵ Golden, *age*, s.111.

²⁶ S. Patkanov, "A sabirok nemzetisége", *Ethnographia*, XI/8 (Ekim 1900), s.337-343. Patkanov'un aynı makalesi *Keleti Szemle*'de aynı sene Almanca olarak yayınlanmış olup, bu yerleşimlerle ilgili kısımlar Baştav tarafından aynen çevrilmiştir (*agm*, s.78-80).

²⁷ Németh, *age*, s.183-184.

²⁸ Mihail Artamonov, İ, *Hazar Tarihi*, çev. D. A. Batur, İstanbul 2004, s.90-91.

²⁹ Lev N. Gumilëv, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. A. Batur, İstanbul 2002, s.136, 138, 187.

³⁰ Artamonov, *age*, s.172.

³¹ Golden, *age*, s.121.

Σαύαροι halkından bahseder.³² Başka bir yerde ise yine aynı bölgedeki Σουαρδῆνοι kavminden haber verir.³³ Orta Don boylarında olmalarını beklediğimiz Agathyrsi halkından sonra araya Aorsi ve Pagyrtae kavimlerini yerleştirir; dolayısıyla bu Savarların yurdu İdil'in doğusunda olmalıdır ki, burası izlerinin çakılıp kaldığı bölgedir. Bu bölge Çin'in görüş ufku dışındadır ve Çin kaynaklarında neden -bildiğimiz kadarıyla- bu topluluktan bir bahis geçmediğini böyle açıklayabiliriz.

Dostiyev, Petruşin'den bir alıntıya dayanarak Suvarların Strabon tarafından kayda alındıklarını ve Don ile Hazar denizi arasında bulduklarını belirtir.³⁴ Biz Strabon'daki bölgeyle ilgili bahislerde bu ismi çağrıştıracak hiçbir kelime bulamadık. Aslında Strabon kendisinden önceki ve sonraki diğer kaynaklarda geçen birçok ismi, en önemlisi de yine aynı bölgedeki *Turkae* kavmini kaçırmaktadır. Bu bakımdan, onda Suvar'ı çağrıştıracak bir kelimenin bulunmaması değil, neden bulunmaması sorgulanabilir. Öte yandan, Ptolemeus öncesindeki yeryazım eserlerinin hiçbirinde bu bölgede bu halktan bahsedilmemesinin açıklaması o dönemde hayli doğuda, Tobol ve İrtiş boylarında yaşamaları olmalıdır. Daha sonraki zengin ve güçlü İslam yeryazımcılarında bu bölgedeki halklardan sadece Kimek kavminden bahsin bulunmasını (ki, o da Kazak bozkırlarına hâkim olmuş bir kağanlıktır) bu konuda kıyas olarak görebiliriz. Tobol boyları gerçekten de yazılı kaynakların doğduğu bölgelerin çok uzağında, çok sapa bir yerde kalmaktadır.

Kuşkusuz hiçbir etnik yapı ve hiçbir etnik isim ezeli değildir ve bir başlangıç noktası vardır. Suvar ismi de Sibirya'da bir yerde başlamış olabilir. Ama bunu bilmediğimiz için daha erken dönemlerde bu ismin geçtiği başka alanları da gözönüne almalıyız. Kadım Ortadoğu'da Van Gölü ile yaklaşık Bağdat arasındaki bölgenin ahalisine Subar deniliyordu. Bu kelimenin çeşitli yazılışlarda hem *Subar* hem *Subir* (bazen de *Şubir*) biçimleri vardır.³⁵ Sümer (Şumar, Şumir) kelimesi muhtemelen onlardan gelmektedir; zira bu isim batıdan gelen Sami asıllı kavimlerin adlandırması olup, bu halk kendisine Kien-gir derdi.³⁶ Bir düşünceye göre Yukarı Dicle ve Fırat'ın 'medenî halkı' olan Sümerler MÖ 3100 civarında Aşağı Mezopotamya'yı, Subar ülkesini fethetmişlerdi ve Sümercede *Subar* köle anlamına geliyordu.³⁷ Ancak bu görüş biraz sathi ve kaynaklız kalmaktadır. Belki Sami Akkadların Orta ve Kuzey Irak'ı ele geçirmesinden (MÖ 23. yy) sonra bura ahali olan Subarların köle olarak satılmaları³⁸ sebebiyle bu anlam gelişmiştir.

Bu kelimedede bir yeryazım içeriği de aranmıştır. Kuhrt'a göre *Subartu* kelimesi Mezopotamya'da kuzeyi anlatırdı ve Subar kelimesinin 'kuzeyli' manası olması olasıdır.³⁹ Kendisi bu konudaki ilham veya gerekçelerini açıklamıyor ama bizim aklımıza hemen ortak Slav kelimesi *sever* 'kuzey' geliyor. Bu kelimenin köküne dair bir açıklama yok ve akraba olarak sadece Litvan *šiáurė* 'kuzey' biliniyor ve Latin *caurus* 'karayel' ile bağlantı kuruluyor.⁴⁰ Litvanca kelime ödünçleme olabilir. Dolayısıyla buna dayanarak yapılan HA **keh₁uer-o-* kurması zayıf gözüküyor. Fasmer bu kelimenin Ptolemeus'daki Savarlar ile bir ilgisi olmadığını vurguluyor ve biri Rus, diğeri Bulgar etnik hazinesine katılmış iki eski Slav kabilesine yönden ötürü *Severyan* ismi verildiğini söyler. Gerçekten de Doğu Slav kabilesi *Severyan* bin

³² Agustí Alemany, *Sources on the Alans. A Critical Compilation*, Leiden-Boston-Köln 2000, s.99-101. Bu kelime Marq-wart'ın da dikkatini çekmiş ve sonraki Suvar kenti ile alaka kurmak istemiştir, ancak onu eleştiren Başstav "bizim Sabirlerin" Ptolemeus'dan çok sonra zuhur ettiklerini söyleyerek buna katılmaz (**a.g.m.**, s.87-88). Artamonov, dolayısıyla Gumilëv bu kelimeyi bildiğimiz sonraki halka bağlamakta tereddüt etmez (Artamonov, **age**, s.90). Bu halkın ismini Navar olarak okuma gayretleri de vardır (Schütte, Gudmund, *Ptolemy's Map of Northern Europe*, Copenhagen, 1917, s.133) ancak makul gözüküyor.

³³ Alemany, **age**, s.100.

³⁴ Tarık Dostiyev, *Şimal-Şərgi Azərbaycan IX-XV Əsrlərdə*, Bakı 2001, s.218.

³⁵ O'callaghan, Roger T., *Aram Naharaim: A Contribution to the History of Upper Mesopotamia in the Second Millennium B.C.*, Roma 1968, s.42.

³⁶ Zakiev, **age**, s.275.

³⁷ Alfred S Bradford, - Pamela M. Bradford, *With Arrow, Sword and Spear: A History of Warfare in the Ancient World*, Greenwood Publishing, 2001, s.3.

³⁸ O'callaghan, **age**, s.43.

³⁹ Amélie Kuhrt, *Ancient Near East C.3000-330 BC*, New York 1995, s.283-284; O'callaghan, **age**, s.39.

⁴⁰ Maks Fasmer, *Etimologičeskiy Slovar' Ruskogo Yazıka, III*, Moskva 1987, s.588-589; Derksen, Rick, *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*, Leiden-Boston 2008, s.448-449.

yıl kadar önce Çernigov'un kuzeyindeki, en kuzeydeki Slav kabilesi olarak kayda girerken,⁴¹ Türk asıllı Bulgarlar Balkanlara gelip yurt tutunca, boyun eğdirdikleri yedi Slav kabilesinden biri olan *Severleri* sınırı korumak için en kuzeye, Avar cenahına yerleştirmişlerdir.⁴²

Bu Slavca kelimenin başka bir anlamı olmadığından veya yakın sesli başka kelimelerde izlerini süremediğimizden, şimdilik bütün bildiğimiz bundan ibaret. Ama Türkçe bir kelime bu noktada ilgi çekici görünüyor. En eski biçimi *soğı-* olarak kaydedilen soğumak fiili anlamca kuzeyle ilgili olabilir. Sevortyan *sova-/sovi* olarak gördüğü kök biçimlerde sondaki seslileri ek kabul eder.⁴³ Bir kuzey anlamı kayıtlı değildir ama soğuk ile kuzluk birbirini çağrıştıran kavramlardır. Bu elbette Subar kavim adının ve Slavca kuzey anlamındaki kelimenin adını açıklamaz ama daha derin tetkikler bu konuda yol gösterici olabilir.

Bu arada *Subartu* kelimesine de değinmemiz gerekecek. Bu kelime Akkadçada 'Subar ülkesi' demektir. Aynı şeyi Babilliler *Subarda*, Sümerler ise beklendiği şekilde *Subarki* biçiminde söylerler. Buradaki iki Sami dilinde kökteş oldukları açık *tu* ve *da* kelimelerinin ülke, memleket manası, Türkçe ile Sami dillerinin en eski dönem ilişkileri konusunda kafa yoranlara ışık tutabilir. Dağ, yükseklik, orman ve memleket (< şehir, kale) kelimeleri ortak bir anlambilim kümesinde buluşuyorlar ama Türkçedeki *dağ* kelimesinin eşanlamlarının bulunmaması veya kayıtlı dönem için bilinmemesi rahatsızlık vericidir. Hâl-buki *yış* sözcüğünü Göktürk çağında üç anlamıyla birlikte görüyoruz.⁴⁴ Bu konudaki ayrıntılı bir çalışma Türkçenin en ortak kelimelerinden biri olan ve tek anlama hapsedilen *dağın* köklerini aydınlatılabilir. Bu *Subartu* örneği için de son derece önemlidir, zira aşağıda değineceğimiz üzere, çeşitli Ortaçağ kaynakları bu halkın isminin sonuna *-di*, *-ti*, *-ta* gibi ekler getirmektedirler ve bu eski Macarca bir küçültme ekiyle açıklanmaktadır.⁴⁵ Bilim dünyasının üzerinde ittifak etmesi bunun mümkün gözükmesinden dolayıdır ama bir halkın adında küçültme ekinin varlığı sorgulanmalı ve başka ihtimaller aranmalıdır.

Yukarı Dicle etrafındaki Subarların Hurrilerle teşhis edilmesine girmeyeceğiz. O'callaghan bu tartışmayı ayrıntılı yapar ve de bağlantıyı reddeder.⁴⁶ Kuzey Kuzey Irak'ın günümüzdeki önemli Kürt aşiretlerinden Zebarların bunlara dayandığına dair fikirler de vardır. O'callaghan Subarların kökeni (tabii dilleri de) bilinmiyor iddiasıyla noktayı koyar.⁴⁷ Bunun nedeni elimizde Subar diliyle ilgili, bitişken-eklemeli olması dışında ciddi bir bilginin olmamasıdır. Lakin Subarlara kök arayacağımıza onları bir kök olarak görmek daha kolay çözümlenelere kapı açabilir. Sümer-Subar ilişkisinin çok yoğun ve uzun süreli olduğunu vurgulamaya gerek yok. Sonraki diller içinde Sümerce ile en fazla ortaklığa Türkçe, Macarca ve Türkçe-Macarcanın sahip olduğu da bugün yadsınamayan bir gerçek. Eğer Sümercedeki bu sözvarlığı ödünçleme ise, kaynağı kuşkusuz Subar ülkesiydi. Çünkü doğudaki Elamlar ile batıda bulunan Sami kavimleri Sümerceye bu Türkçe-Macarca kelimeleri vermiş olamazlar. Bu tartışmayı en anlamlı noktaya taşıyan husus, Ortaçağdaki Suvar kavmini hem Türk, hem de Macar olarak görme imkânıdır. Eskiçağın Sümer'inde beliren Türk-Macar bağlantısını Ortaçağın Suvar'ında da görüyorsak, buluşma noktası olarak Kuzey Irak'taki Subar'dan başkasını düşünmeye mahal kalmaz.

Muhtemelen MÖ 5. yy'da yazan Herodotos'da da bu kavimden bahsedilmektedir. Öbür türlü bahsedilen kavme açıklama getirme zorunluluğu doğar ve bu açıklama henüz gelmemiştir. Herodotos *Saspeir* diye bir topluluğu anlatır: "*Kolkhis'ten (Gürcistan) sonra Media'ya (Güney Azerbaycan) kadar aşılacak yol o kadar çok değildir, zira bu iki bölge arasında tek bir ulus vardır, bunlar Saspeirlerdir ve onlar arkada kaldıkları zaman artık Media'dır.*"⁴⁸ "*Bu sığırtmacın (Mithridates) öküzlerini yaydığı otlak, Aktabana'nın (Hemedan) kuzeyinde, Karadeniz doğrultusunda uzanan dağların eteklerine düşüyordu; Saspeirlerle karşı karşıya bulunduğu bu yönde, Medler ülkesi dağlıktır, yüksek ve ormanlık koyaklarla*

⁴¹ *Povest' vremennix let po Lavrent'evskoy letopisi*, yay. D. S. Lihagev - B. A. Romanov, Moskva-Leningrad, 1950, s.207.

⁴² Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, çev. C Mango - R. Scott, New York, 1997, s.499.

⁴³ Sevortyan, *Etimologičeskij Slovar' Tyurkskix Yazıkov -VII-*, s.291.

⁴⁴ Bunun daha geniş bir anlambilim çerçevesinden incelemesi için bkz. Karatay, Osman, "Ötüken Yış: Dağ, Orman ve Ülke", *Omeljan Pritsak Armağamı*, yay. M. Alpargu - Y. Öztürk, Sakarya, 2007, s.131-139.

⁴⁵ Németh, *age*, s.193.

⁴⁶ O'callaghan, *age*, s.39 vd.

⁴⁷ O'callaghan, *age*, s.42.

⁴⁸ Herodotos, I/104.

örtülüdür; öbür yönleri tek bir ovadır.”⁴⁹ “İranlılardan daha uzakta Medler, Saspeirler, Kolkhisliler, tanyeri ve gündoğusu bölgelerine doğru Asya...”⁵⁰ Saspeir halkı Güney Azerbaycan ile Gürcistan arasında gösterilir. Buralar Azerbaycan’ın şimdi Ermeni devleti kurulu bölgeleridir. Bir yoruma göre İspir’in adı da onlardan gelir.⁵¹ Bu şekilde üçüncü bir noktada daha onları tespit ediyoruz. Kuzey Irak’taki yurtlarından Sami baskısıyla ayrılmaları ve kuzeye kaymaları beklenir. MÖ ilk binyıla girerken onları Doğu Anadolu’da küçük bir beyliğin sahibi olarak görüyoruz. Daha sonra buradan da atılmışlardır.⁵² Doğu Avrupa’ya geçmeden önce Azerbaycan’da kaydedilmeleri işimizi kolaylaştırmaktadır. Böylece Herodotos (MÖ 5. yy) ile Ptolemeus (MS 2. yy) arasındaki dönemde bir ara kuzeye kaymış gözüküyorlar. Ancak izleri kalmış gözüküyor ki, 7. yy’da yazılan isimsiz *Ravenna Yeryazımı* bu bölgedeki bir kentin ismi *Saviri* olarak verir.⁵³

Sami baskısındaki Subarların doğuya gitme ihtimali de var. Nitekim Hindistan’da da aynen bu ismi taşıyan bir halk bulunur. Bunların kalıntıları Munda oymağı olarak Madras-Kalküta arasında yaşarlar.⁵⁴ Plinius bunların atası olan *Suari*’yi Agra çevresinde yaşayan bir halk olarak anlatır.⁵⁵ Togan’a göre bunlar Kümidh, Kücat, Keng (Kenger), Gur vb. kavimler gibi Sümer komşuluğundan bu bölgelere gelmişlerdir.⁵⁶ Yahudilerin eskiçağda Buhara’ya göçü ve Doğu Anadolu’daki eski Mitannilerin torunları olduğu düşünülen Orta Asya’daki Müyten Türkleri⁵⁷ bu konudaki diğer örneklerdir. Önce batıda, ardından doğuda görülen Türk kavimlerine başka örnekler de verilebilir. Mesela Plinius’da Kafkas silsilesi yakınlarında geçen Kamak ve Oran boyları Togan’a göre 12. ve 18. yy’lar arasında Maveraünnehr’de bulunmuşlardır.⁵⁸ Suvarların da bir taksiminin doğuya gittiğini, Hindistan’a yerleştiğini düşünmekte zorluk bulunmaz.

Ortadoğu’daki Subar ile Batı Sibirya’daki Suvar’ı birleştirmek için önümüzdeki tek engel Priskos’un haberi gözüküyor, ancak yukarıda yaptığımız gibi dikkatli bir inceleme Priskos’taki ‘Sabir’lerin büyük bir mesafe katetmediklerini, hemen güneybatıdaki çeşitli boylardan oluşan bir topluluğu batıya doğru sürdüklerini gösterecektir. Haberlerine insan yiyen kuşları ilave eden Priskos’a temkinli yaklaşım, Ptolemeus’un eseri gibi muteber eski yeryazım kitaplarını görmemek çelişki olacaktır. Öte yandan, belirttiğimiz gibi, bu haberde Oğur elçilerinin veya belki tercümanların, teşrifatçıların abartısının bulunma ihtimalini göz ardı edemeyiz. Avarlar o günlerde Asya’nın doğusunda büyük korku salmışlardı; insanları canlarından bezdirmişlerdi; insan öldürmek tek meşguliyetleriydi ve böyle bilinmekten gurur duyuyorlardı.⁵⁹ Bu namdan istifade etmek Oğurların işine gelmiş olmalıdır.

463 sonrasındaki yıllarda İdil boylarında ne olduğunu iyi bilmiyoruz. Batı bozkırının güney yakalarında Bulgarlar ile Utrigur ve Kutrigurların yükselişi görülmekte. Suvarların zamana yayılmış bir ilerleme ile yüzyılın sonlarına doğru Hazar’ın kuzeybatı sahillerine indiği tahmin edilebilir. Zira 515 yılı itibarıyla Kafkasların güneyinde olup bitenlere müdahil hale gelmişlerdi. Beklendiği üzere, İran-Bizans savaşlarında daha fazla ücret ödeyene savaş güçlerini ihraç ediyorlardı. Malalas, onların 100 bin asker çıkardıklarını söyler. Bir bozkır gücü için bu çok büyük bir rakamdır ve abartılıdır, ama sonuçta

⁴⁹ Herodotos, I/110.

⁵⁰ Herodotos, IV/40.

⁵¹ K. Lukácsy Ermenicede *Sper* olarak geçen İspir ismini Sabir’e bağlar. Czeglédy ise onu eleştirip kaynağın Herodotos’da geçen *Sa(s)peir* olduğunu söyler (“A szavárd kéréds”, s.77). Beklendiği şekilde *Sabir* ile *Sa(s)peir* arasındaki bağlantıyı zaman uyumsuzluğu bahanesiyle reddeder. Bu isim 5. yy’dan Moses Khorenats’i’de *Sper* olarak kaydedilmiştir (Moses Khorenats’i, *History of the Armenians*, tr. Robert W. Thomson, Cambridge – London, 1978, s.333). *Gürcü Vakayinamesi* ise *Sper Denizi*’nden bahseder (Robert W. Thomson, **Rewriting Caucasian History: the Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles**, Oxford, 1996, s.26).

⁵² Ağasıoğlu, *age*, s.129-131.

⁵³ **Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica**, yay. M. Pinder – G. Parthey, Berrolini, 1860, s.81.

⁵⁴ Togan, *age*, s.404.

⁵⁵ Pliny, **The Natural History of Pliny**, II , çev. John Bostock, Henry Thomas Riley, London, 1855, s.46.

⁵⁶ Togan, *age*, s.24.

⁵⁷ bkz. Nahmetov, Ahmet, “Eski Bir Türk Boyu Müytenler ve Mense Efsaneleri”, **Türkler**, III, Ankara, 2002, s.580-583.

⁵⁸ Togan, *age*, s.161.

⁵⁹ Gumilëv, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, s.195-197.

Suvarların askeri varlığının büyüklüğüne ve önemine işaret eder.⁶⁰ Aşağıda göreceğimiz üzere, Prokopius da savaş tekniklerine dikkat çeker ve bozkırlıların bilmesi muhtemel olmayan kuşatma makinelerini anlatır. Hunlar, Avarlar vd. bozkır kökenli toplulukların kuşatmalarda ne kadar büyük kayıp verdiklerini düşünürsek, Suvarların başka bir bölgesel gelenekten beslendiklerini tahmin edebiliriz. İçine duvar döven bir düzeneğin yerleştirildiği çamdan yapma kuleler Suvarların geldiği yeri ormanlık bölgeye yerleştirmemizi sağlayacaktır. Bu aygıtların üzeri yanmaması için deriyle kaplanmıştı; ayrıca tekerlekli ve ağır olmayıp, 40 kişinin omuzlarında taşıyabildikleri hafif aygıtlardı.⁶¹

Suvarların Kafkasların güneyindeki 40 yıl kadar süren savaş maceraları Baştav'ın makalesinde ayrıntıyla verilmiştir.⁶² Bunları aynı ayrıntıyla tekrarlamamın gereği yoktur. Biz sadece hülasesini vereceğiz. 515 civarında ilk Suvar akınlarını duyuyoruz. Müttefik İran, hedef Bizans arazisidir. Ertesi yıl ilerleyen bir kolları Yukarı Dicle boylarında ancak durdurulabilmiştir. Diğer bir kol ise Konya yakınlarına kadar ilerlemiştir. İçerde olduğu için savunması zayıf olan bu bölgede yaptıkları zayıf o kadar fazlaydı ki, ahali üç yıl vergiden muaf tutulmuştur. 522 senesinde Bizans imparatoru Iustinus (518-527) (ismi Ζιλγιβί(ς) olarak kaydedilen Suvar önderine ittifak için hediyeler gönderdi. Onun ikili oynadığını, İranlılara da 20 bin kişilik bir kuvvet gönderdiğini öğrenince, İran şahı Kavad'ı (488-531) durumdan haberdar etti ve bu oyuna sinirlenen Şah gaflete getirip Zilbigis ve avenesini öldürdü.⁶³ Suvarların merkezi idarenin bulunmadığı dağınık boylar halinde yaşadıklarını ve her önderin kendince bir siyaseti olduğunu öğreniyoruz. Bu Zilgibi anlaşılan boy beylerinden biriydi ki, üç yıl sonraki bir hadise daha yüksek seviyeden idarecilerin olduğunu göstermektedir. Azak boylarındaki Mogyer idaresindeki Hunlar (muhtemelen Oğurlar) Bizans arazisine saldırınca, yeni imparator Iustinianus (527-565) çare olarak Suvarların kraliçesi olan Βωαρής (Boarês > Boarık) ile ittifak kurdu (Kendisi Βαλάχ'ın -Balak- dul eşiydi). Güçlü bir ordusu olan Boarık Hunları yendi. Στύραξ/Τύραγξ (Türak) adlı Hun komutanını esir edip İstanbul'a gönderdi; Γλώνης/Γλώμ/Aglánôs adlı Hun önderi ise savaşta öldü.⁶⁴

530 yılındaki bir savaşta ise 3000 kişilik bir Suvar birliğini Bizans'a karşı İranlıların yanında görüyoruz. Savaşçılıklarıyla Bizanslılar ve Ermenileri canından bezdiren bu Suvarlar, Malatya kuşatmasını yapan İran birliklerine yardım için geldikleri halde, hızlarını alamayıp Halep'e kadar gittiler ve Antakya yakınlarında yağmada bulundular. 531 senesinde İran ve Bizans'ın barışması ile Suvarlar işsiz kalmış görünüyorlar ki, artık kaynaklarda 20 yıl boyunca isimleri geçmez. 545 senesinde İran şahı I. Hüsrev Anuşirvan'ın (531-578) şimdiki Dağıstan bölgesine yaptığı bir tedip seferinden Suvarların çok etkilendikleri anlaşılıyor.⁶⁵ 550 senesinde İran-Bizans savaşları yeniden başlayınca, Suvarlar her iki tarafta da iş buldular. Prokopius'un *Savaşlar Tarihi*'nde verdiği haberlerden, Gürcistan'ın batısındaki savaşlar esnasında yürütülen kuşatmalar münasebetiyle yukarıda bahsedilen savaş aygıtlarını öğreniyoruz. Bunlar ne İran, ne de Bizanslıların hiç görmedikleri ve akıllarına gelmeyecek tarzda şeylerdi ve tuhaf olan şey, İran tarafındaki Suvarların da İranlılar için aynı aygıtlardan yapmalarıydı.⁶⁶ Bu savaşlarda Bizans yandaşı 2000 Suvar'ın 2000 Deylemli'yi yok edişlerinin çok ayrıntılı bir haberini Agathias'ta bulmaktayız.⁶⁷ Bundan sonra da İran tarafına geçerler. Agathias'da bu kez 300 kadar Bizans askerinin kandırıp tuzağa düşürdükleri 500 kadar Suvar'ı öldürüşünü okuruz. Ama sonuçta İran taarruzu başarıya ulaşmadı ve beş yıl süren savaşlardan sonra yeniden sulh yaptılar.

⁶⁰ Golden, **age**, s.122.

⁶¹ Baştav, **agm.**, s.91.

⁶² Baştav, **age**, s.60-69; ayrıca Golden, **age**, s.122-123; Artamonov, **age**, s.95-102.

⁶³ Theophanes, **age**, s.259. Bu kişinin ismi *Çigil Biy* veya *Cılıkı Biy* olabilir (Togan, **age**, s.171).

⁶⁴ Theophanes, **age**, s.266.

⁶⁵ Artamonov, **age**, s.169-170, bu seferi anlatır. Bu sefer yüzyıllar sonra bile unutulmamış, İslam kaynaklarında sadece Derbent değil, Belencer ve Semender gibi mühim Hazar kentlerinin de onca yaptırıldığı yazılmıştır. İdrisî, Hamevî, Kazvinî, Kudâme bin Cafer ve İbn'ül-Fakih gibi yazarlar bundan haber verirler: Şeşen, Ramazan, **İslam Coğrafyaçılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2. baskı, Ankara, 1998, s.111, 119, 130, 145, 189, 191. hatta bir rivayet Hüsrev'in babası Kavad'ın 'Şervan' toprağı ile Alan Kapısı arasına Leben seddini yaptırdığını bildirir (Belâzurî, **Fütûhu'l-Buldân**, çev. M. Fayda, 2. Basım, Ankara, 2002, s.279).

⁶⁶ Prokopius bu savaşları ayrıntılarıyla anlatır. Bahsettiğimiz konular için özl. bkz. Procopius, **History of the Wars, Books I and II**, çev. H. B. Dewing, London 1914, s.199-200.

⁶⁷ Agathias, **The Histories**, çev. J. D. Frendo, Berlin – New York 1975, s.87-88.

Bu dönemde kayda giren Suvar isimlerini, büyük ölçüde Németh'i izleyen Golden şu şekilde veriyor: Βαλάχ, Βλάχ, Μαλάχ, *Balax* (Theophanes, Malalas, Skylitzes, İznikli Ioannes) < Türk. *balax* 'malak, bir hayvanın genci', Βαλμάχ (Agathias) < Türk. **balmaq* < *barmaq* 'parmak' (?), Βόα, Βωα-ρήξ/Βωαζήρ, Βαρήξ *Boa* vs. (Malalas, Theophanes, Skylitzes, İznikli Ioannes) < ?, 'Ιλιερα (Agathias) < Türk *ilig* 'prens' *er*, Κούτιλζις (Agathias) < Türk. *qut* 'kut, semavi talih', *ilçilelçi*.⁶⁸

558 senesindeki İstanbul'a Avar elçiliğinin haberini veren Menandros, bir çatışmadan bahsetmemekle birlikte, Avarların Suvarları hâkimiyetlerine aldıklarını bildirir.⁶⁹ Kafkasların kuzeyinde Avar varlığı uğramak kabilinden olduğu için, bu hâkimiyeti kalıcı ve ciddi göremeyiz. Gerçek olan şey, Avarları kovalayan Göktürklerin Kafkasların kuzeyine gelip tam hâkimiyet kurmalarıdır. Burada boy birliğinin iyice çözüldüğü ve zaman içinde Suvar isminin geride kaldığı anlaşılıyor ve bu ortamda Hazar etnosu yükselmiş benziyor. Gerçekten de, Mesudi'nin Hazarlara Türkçe *Sabir*, Farsça ise *Hazarân* dendiğini söylemesi ve de Belâzurî'nin ahalisini Suvar olarak bildiğimiz Azerbaycan'daki Kabala kentinden Hazar yerleşimi diye bahsetmesi bu bapta düşündürücüdür.⁷⁰ Bundan dolayı tarihçilik adeta ittifak halinde Kafkasların kuzeyindeki Suvar'ın çöküşüyle Hazar'ın yükselişi arasındaki ilişkiyi bir sürerlik ilişkisi olarak görmekte ve bu iki halkı birbirine bağlamaktadır. Sabarlar Hazar'ın temelini oluşturmuşlardır.⁷¹

Bu bağlamda, Czeglédý'nin belirttiği gibi,⁷² Hazar'ı eski Suvar boy birliğinin üyelerinden biri olarak görmek yerinde olacaktır. Akkoyunlu ve Karakoyunlu örneklerinde görüldüğü gibi, güçlenen bir boy veya uruğun isminin zamanla bağlı bulunduğu boy birliğinin üzerine çıkmasını burada da görüyor olabiliriz. 6. yy ortaları Suvar'dan çıkıp yükselen Hazar'ın iyice belirginleştiği dönemdir ki, 555 yılına tarihlenen Süryani yazar Hatip Zekeriyya'nın (Zakharios) eserine konan zeyilde hem *sbr*, hem de *ksr* halklarının adı geçer.⁷³ Onun çağdaşı Jordanes aynı bağlamda Suvarları anar ama henüz onun ufkunda Hazar görünmemektedir: "... Daha ötede ve Karadeniz'in üstünde kendi ihmallerimizin üzerimize getirdiği felaketlerle bilinen Bulgarların yurdu bulunur. Hunların bu bölgesinden en cesur halkların meyvedar bir kökü gibi iki halkın ordası budaklanır. Bunlardan bazılarına Altziagiri, diğerlerine Sabiri denir ve farklı ikamet yerleri vardır. Altziagiri Kerson yakınlarındadır..."⁷⁴ Burada kesinlikle bozkırdaki halklardan bahsediliyor. Kırım ve Karadeniz'in uzağında bulduklarına göre, herhalde Hazar'ın kuzeybatısındaki yurtlarında olacaklar. İsimsiz *Ravenna Yeryazımı* da *Suaricum* halkından bahseder ama Roxolan ve Sarmatlar arasına koyar⁷⁵ ve açıkça Ptolemeus'tan almıştır. Bunu eskimiş bir bilgi olarak görmeliyiz. Bunun dışında, aynı eserin bahsettiği Pannonia'daki *Savaria*'nın⁷⁶ (bugün Macaristan'ın batı hududundaki Szombathely) durumu ise ilginçtir. Kent MS 45'te bir *Savar* topluğu adına kuruluyor. Bunun incelenmesi lazım.

Aynı şekilde, 651 senesinde Hazar içlerine ilk büyük İslam taarruzunu gerçekleştiren Selman bin Rebia'nın *Maskat* ve *Şaberân* halkları ve Derbent ahalisi ile anlaştığı bildirilir.⁷⁷ Ve bu yüzden Konstantinos Porphyrogenitus Hazarlar ile Kabar, yani Subarları aynı ırk olarak kabul eder.⁷⁸ Bu dönemin son haberi ise 7. yy ortalarında, yani Hazar'ın teşekkül ettiği ilk yıllarda telif edilen *Ermeni Coğrafyası*'nda buluyoruz. Buna göre Derbent'in hemen kuzeyinde bir Hun beyliği bulunmakta, onun 'doğusunda' ise,

⁶⁸ Golden, *age*, s.122.

⁶⁹ Menander Protector, *The History of Menander the Guardsman*, çev. R. C. Blockley, Liverpool, 1985, s.51.

⁷⁰ Németh, *age*, s.204, *Hazar*'ın *Sabir* halkının başka bir adı olduğunu söyler; ayrıca bkz. Artamonov, *age*, s.171; Golden, *age*, 277. Togan'a göre bu kent güneye inen Suvarların başkenti idi (Togan, *age*, s.172).

⁷¹ Artamonov, 171-172;; Németh, *HMK*, s.192; Taşağıl, *age*, s.16; Yücel, Muallâ U., "Hazar Hakanlığı", *Türkler*, C.II, yay. K. Çiçek, vd., Ankara 2002, s.446.

⁷² Czeglédý, "A szavárd kéréds", s.80.

⁷³ Zachariah, *The Syriac Chronicle Known as That of Zachariah of Mitylene*, çev. F. J. Hamilton – E. W. Brooks, London, 1899, s.328; Károly Czeglédý, "Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads", *Studia Turcica*, yay. L. Ligeti, Budapest 1971, s.137.

⁷⁴ Jordanes, *The Gothic History of Jordanes*, çev. C. C. Mierow, London, 1915, s.60.

⁷⁵ *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica*, s.175.

⁷⁶ *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica*, s.216.

⁷⁷ Belâzurî, *age*, s.291.

⁷⁸ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, yay. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, Washington 1967, s.175.

İdil nehrine kadar 'Savirk' halkı yaşamaktaydı. Bunların hükümdarına *hakan* ve eşine *hatun* denmesi,⁷⁹ o yıllarda başka kağanlık bulunmadığından, Hazar'dan bahsedildiğini göstermektedir.

Ama Derbent'in hemen kuzeyinde yaşayan Suvarların -alt- kimliklerini Hazar'a bağlı bir bey idaresinde uzun yıllar sürdürdükleri anlaşılıyor ki, örneğin İbn Hurdadbih zamanında (9. yy ortası) *Siver* ve *Maskit* (Massaget Hunlarının kalıntıları) halklarından böyle bahseder.⁸⁰ Ondan 150 yıl kadar sonra yazılan *Hudud'ül-Âlem* adlı yeryazım kitabında ise *Sav(ğ)ar* etrafı güçlü surlarla çevrili bir Hazar kenti olarak anlatılır.⁸¹

'Hazar'daki Suvar varlığının bir müddet, belki devletin sonuna kadar sürdüğünü bilmiyoruz. 10. yy ortasından Hazar kağanı Yusuf'un mektubunda Hazar'ın kardeşleri olan Yafes'in 10 oğlu arasında Suvarların da ismi geçer,⁸² ancak bunun Kuzeydoğu Kafkaslarda Suvarların varlığına işaret ettiğini düşünmek zorunda değiliz; tarihî bir gönderme olabilir veya İdil'in doğusu veya Azerbaycan'daki Suvarlara da işaret ediyor olabilir.

Hüsrev Anuşirvân'ın bahsettiğimiz seferinde bir kısım Suvar'ı Derbent'in güneyinde alıkoyduğu, şimdiki Azerbaycan arazisine yerleştirdiği anlaşılıyor. Daha doğrusu, Derbent tutulduktan sonra bunların kuzeydeki soydaşlarıyla bağlantısı kesilmiş gözüküyor. Bunlar ise, *Albanlar Tarihi* adlı kaynakta anlatılan, Azerbaycan'ı istila eden 'Hazarlar' olmalıdır.⁸³ 571-591 arasında süren İran-Bizans savaşlarında Kur nehri boylarında ilerleyen Bizans orduları, buralarda Suvar ve Alanlarla karşılaşmış, bir kısmını esir alıp götürmüşlerdi.⁸⁴ Bu Suvarlar çoğunlukla İran'a sadık kalsalar da, kendi elçilerini Bizans'a gönderip antlaşma imzalayabilen bağımsız bir birim halinde var gözüküyorlar. Azerbaycan'ın batısındaki Sabirkænd kasabası Bizanslıların meşgul olduğu bu Suvarların yadigârı olabilir.⁸⁵ Derbent'in hemen güneyindeki Şabran ile,⁸⁶ onun güneyinde Şamaxı bölgesinde bulunan Sabir yerleşimleri ise Suvarların kuzeydeki yurtlarına en yakın yerleşimlerine işaret eder. Evliya Çelebi Şamaxı'nın bir mahallesini de Şaburan olarak kaydeder.⁸⁷ Azerbaycan'da bu Suvar varlığının yanında Macar kelimesinden bahisler de bulunmaktadır ve bunlar özellikle Macaristan'da büyük ilgi uyandırmış, çok sayıda makalenin yanında kitaplar da hazırlanmıştır.⁸⁸

Subar veya Macarlardan bir bölüğün Azerbaycan'a gidişinin açık bahsi Porphyrogenitus'ta bulunur: "*Türk (Macar) milletinin yurdu eskiden Hazar'ın yanında, ilk voyvodalarının adına ithafen Lebedia denen yerde idi... Bunlar o zaman Türk adlanmıyordu; şu veya bu sebeple 'Sabartoi asphaloi' ismine sahiptirler... Peçenekler o zaman Hazarlara karşı savaşa kalkıştılar ve yenilerek kendi topraklarını boşaltmak ve Türklerin topraklarına yerleşmek zorunda kaldılar. Ve Türklerle o zamanlar Kangar adlanan Peçenekler arasında savaş gerçekleştiğinde, Türklerin ordusu yenildi ve iki kısma ayrıldı. Bir kısım doğuya doğru gitti ve İran bölgesine yerleşti ve onlar bugün hala Türklerin eski ismi olan 'Sabartoi asphaloi' diye adlanırlar.*"⁸⁹

⁷⁹ Robert H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Şirak. The Long and Short Recessions*, Wiesbaden 1992, s.57.

⁸⁰ İbn Hurdadbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. M. Ağarı, İstanbul 2008, s.109.

⁸¹ *Hudûdü'l-Âlem*, çev. A Duman - M. Ağarı, İstanbul 2008, s.123.

⁸² Pavel K. Kokovtsov, *Evreysko-Xazarskaya Perepiska v X veke*, Leningrad 1932, s.74 (kısa nüsha), 92 (uzun nüsha).

⁸³ Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, çev. Z. Bünyadov, İstanbul, 2006, s.119.

⁸⁴ Artamonov, *age*, s.167171.

⁸⁵ Bu kasabanın bulunduğu Şemkir rayonunda Dostiyev idaresinde yürütülen geniş çaplı kazılarda sona gelmiş ve sonuçlar hem iki münferit kitap halinde, hem de *Azerbaycan Arxeologiyası* VI. Cildinde (Bakı, 2008) çeşitli bahislere serpiştirilmiş olarak yayınlamıştır. Şimdi bu sonuçların tarihi bilgiye tatbikini beklemekteyiz. Bir Sabirkænd de Nahcivan'da, Aras kıyısında vardır.

⁸⁶ Yukarıda bahsedilen Müslüman yazarların yapımını Hüsrev Anuşirvân'a atfettikleri kentlerden biri olan Ortaçağın kaydadeğer yerleşimi Şabran'da kazı çalışmaları tamamlanmış, kentnin eski tarihine ışık tutan önemli malzeme bulunmuştur. Bkz. Dostiyev, Tarık, "Kafkaslardaki Eski Türk Şehri Şabran", *Karadeniz Araştırmaları*, I/1 (2004), s.10-20.

⁸⁷ Dostiyev, Tarık, "Şehærlær", *Azerbaycan Arxeologiyası*, VI, Bakı, 2008, s.319.

⁸⁸ Mübariz Helilov ve Szabolcs Nyitray'ın hazırladıkları *Ösmagyarok Azerbajdzsánban* (Budapest, 2008) adlı kitap bu konuda ses getiren çalışmalardandır, ancak henüz edinemedim.

⁸⁹ Constantine Porphyrogenitus, *age*, s.171. *Sabartoi Asphaloi* hakkındaki araştırmaların tarihi Czeglédý'nin "A szavárd kéréds" makalesinde bulunabilir.

Marqwart'ın 1903 yılında başlattığı ve Macar âlimlerin takip ettiği bir geleneğe göre bu gidiş için 750'ler hesaplanır. Buna göre bu Peçenek darbesi onların bir kısmını Kafkasların güneyine, Kur nehri boylarında kendilerinden asırlar önce ayrılan Suvar ve Bulgar soydaşlarının yanına itmiştir.⁹⁰ Gerçekten de Orhon yazıtları bize 8. asrın ilk çeyreğinde Aral yakınlarında Kengeres boyunun olduğunu bildirir.⁹¹ Bunlar ilerleyen yıllarda sürekli batıya kaymış göçüküyorlar ve nihayet boy birliğinin büyümesiyle Peçenek adını alıyorlar. Bu bilmeceyi inanılmaz bir noktaya taşıyan ise Azerbaycan'daki Suvarlardan bahseden Ermeni kaynaklarındaki *Sevordi(k)* için yapılan açıklamalardır. *Syav-orti* Ermenicede "kara çocuk" anlamına gelir; bu halk etimolojisidir ve bir fikre göre kelime *sev-ogri*'den gelir.⁹² Bu ise "Kara Oğur"dan başka bir şey değildir. Kara Oğur, içinden Macarların çıktığı Onoğur birliğinin diğer bir adıdır ve Ana Rus Vakayinamesi'nde bu isimle (Черные Угры) kaydedilmişlerdir.⁹³ Eğer *sev-ogri* açıklaması doğru ise Onoğur ve Suvar arasında sonraki Macar torunlar dışında erken dönemden bir bağlantı daha buluyoruz.⁹⁴

Buradaki zorluk Hazar kağanlığının en güçlü döneminde Hazar ana ülkesinden böyle bir göçü tasavvuru etmektir. Orta İdil ve Don boylarında yaşayan bir kavme doğudan gelen taziyik bunların bir kısmını güneydoğu cihetine, güçlü Hazar'ın kalbine doğru yöneliyor ve oradan geçip güneye gidiyorlar. Hazar o yıllarda gerçekten güçlüdür. 737 yılında Müslümanlardan aldıkları ağır yenilgiye bakmaksızın, bir gelin meselesinde 762-764 yıllarında Müslümanlarla tekrar savaşa tutuşmaktan ve artık sıkı bir İslam toprağı olan Azerbaycan'a saldırmaktan çekinmiyorlar.⁹⁵ Diyelim ki, Hazarlar tabileri olan bu insanları alıp Derbent'in güneyine geçirdiler. Bu kez de Derbent'te onları kabullenmesini bekleyemeyeceğimiz Müslümanlar beklemektedir. Bu bir savaş sebebidir ama böyle bir savaştan veya tehirden haberimiz yok.

Yalnız bir kitlesel tehcir kayıtlara girmiştir. Belâzurî 737 zaferinin komutanı Mervan'ın 20 bin ailelik bir Slav kütlesini (bunu Bulgar okuyanlar çoğunluktadır) -bizce- Don nehri boylarından alıp *Hahîr*'e yerleştirildiğini anlatır.⁹⁶ Bu kimseleri Onoğur, dolayısıyla Macar olarak görüp, Peçenek baskısından bunaldıkları için İslam ordularına gönüllü katıldıklarını düşünebiliriz ve bu noktada Bizans imparatorunun haberini yakalamış oluruz. Bu ihtimal dışı değildir. Buradaki sıkıntımız Konstantinos'un bu göçte Peçenek baskısı dışında bir İslam dahlinden bahsetmemesidir. Aksi istikametteki delil ise Hahîr kelimesinde Gürcistan'ın doğusundaki Kakheti'yi görmemizle tebarüz eder. Burası Şemkir'in yanibaşındadır ve komşusudur. Şemkir'in Suvar saldırısına uğrayan yer olduğunu düşünürsek, Suvarların Kakheti'de yerleşme ihtimali daha da artar.

Macar elçilerini 940'larda dinleyen Konstantinos Porphyrogenitus'un dönemi için 730'lar eski zamanları anlatır ve başka kaynaklar Don nehri boylarında yaşayan *Sabartoi* benzeri bir topluluktan bahsetmese de, bu halkın kendisi için kullandığı isimlerden birinin böyle olması mümkündür. Mervan'ın Kakheti'ye getirdiği kimselerin bu "*eskiden Sabartoi Asphaloi diye adlanan*" Macarlar olabileceğini düşündüren delil, Kakheti'dekilerin de aynı ismi kullanmasıdır. Belâzurî bunlara *Sâverdiyye* der. Mesûdî'ye göre Kür nehri Tiflis'ten sonra *Syaverdi* ülkesinde akar. Bunlar Ermenilerden savaştan bir millettir. *Siyaverdiyye* denilen kırmızı desenli kumaş da onlara atfedilir.⁹⁷ İbn'ül-Fakih'in *Sâverdiyye* biçimi bu

⁹⁰ Károly Czeplédy, "Kangarok és zavarok", *Magyar Östörténeti Tanulmányok*, Budapest, 1985, s.301-302; Baştav, *agm*, s.74.

⁹¹ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 7. basım, İstanbul 1980, s.27.

⁹² Baştav, *agm*, s.74-75.

⁹³ *Povest'*, s.210.

⁹⁴ Vakıa, Moravcsik bu iki halkın birlik teşkil ederek Uturgur (inandığı biçime göre "Otuz Oğur") adını aldıklarını söyler (Bastav, *a.g.m.*, s.72-73) ama Uturgur birliğinin var olduğu günlerde bu iki boy da vardı ve ayrıca Prokopius gibi çağdaş kaynaklar bu boyun eskiliğine işaret ederler ("Azak'ın doğusunda) *yaşayanlara eskiden Kimmerler denirdi, şimdi Utrigur deniyor*") ve bazı İslam kaynakları da buna nazire yaparcasına Bulgarların atasını *Kemârî* olarak teşhis eder. Bunun incelemesi şu eserimizde yapılmıştır: Karatay, Osman, *In Search of the Lost Tribe*, Çorum, 2003, s.25-27.

⁹⁵ Bu akınların incelemesini Czeplédy yapmıştır: "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.", *Acta Orientalia Hungaricae*, XI (1960), s.75-88.

⁹⁶ Belâzurî, *age*, s.297.

⁹⁷ Mesûdî, *Murûc ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, çev. D. A. Batur, İstanbul, 2004, s.101. krş. "Eğin: *Eni bir buçuk karış, uzunluğu dört arşın gelen bir bez. Bununla Suvar oymağı alışveriş eder.*" (Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügat-it-Türk Tercümesi -I-*, çev. B. Atalay, 3. basım, Ankara, 1995, s.78

nevidendir ve hep beraber bin yıl öncesinin Ermeni yazarı Stefan Asofik'deki *Sevordi(k)* biçimini desteklerler (Czeglédy bu Arapça biçimlerin Ermenice tavassutuyla alındığını düşünür⁹⁸). Üç asır sonra yazılan *Vardan Coğrafyası*'nda da bu kelime geçer ama muhtemelen Asofik'ten alınmıştır.⁹⁹ Eskiçağın *Subartu* biçimleri hariç tutulursa, orta zamanlarda Porphyrogenitus'un haberi dışında sonda -d/-t bulunan biçimler sadece bunlardır ve bu bölgeyle alakalı geçer. Diğer yerlerde Suvar kelimesi yalın haliyle ve değişik biçimleriyle verilir.

Ve yine Asofik'den bizim yukarıdaki Oğur bağlantısı önerimizi destekleyen bir haber: *Sevordik* halkı *Hagar* adlanırdı. Marqwart Sevordik arazisine *Madsaragadzor* (Macar vadisi) dendiğine dikkat çekerek, Sevordik halkının Macar olduğunu belirtir.¹⁰⁰ Biz, Macar bahsini, Macarlar konulu bir çalışmaya saklamak üzere, başka kaynaklarda da geçen Macar kelimesine hiç girmeyecek ve bununla iktifa edeceğiz. Özetle, tekraren söyleyebileceğimiz şey, Porphyrogenitus'un bahsettiği İran tarafına giden Macarların 737 senesinde Mervan tarafından getirilen kimseler olma ihtimalinin yüksekliğidir.

Burada kısa süren bir tartışmaya değinmekte fayda var. Bir Süryani kaynağında Güney Kafkaslarda geçen bir halkın adı olan *Xangarâyê* biçimini Kangar olarak görüp, bunları Suvarları yenerek 541 senesinde onların peşinden Kafkasların güneyine inmiş Ön-Peçenekler olarak tasarlamak ve böylece de Porphyrogenitus'taki habere tarihi bir eşleme bulmak konusunda Czeglédy, Gy. Györffy ile tartışmaya girer. Esasında bu yazıda kullandığımız "Kangarok és zavarok" başlıklı makalesi bu tartışmadan ibarettir. Peçeneklerin Peçenek adlanması yeni olduğundan, Porphyrogenitus'un "*eskiden Kangar adlanan...*" ifadesine çok eski bir tarih atfetmeye gerek yoktur. Bu tarih çok yenilerde, 9. yy sonunda olabilir, üstelik Peçeneklerin bir cüzü Porphyrogenitus zamanında dahi Kangar adlanıyordu. Elimizde Peçeneklerin Macarları yenmesi varken, aynı hadise için *Kangarların Sabartları* yenmesinin örneğini aramaya gerek yoktur. Biz güneydeki Kangarların başka türlü açıklanması gerektiği düşüncesindeyiz ve illa da bir Suvar bağlantısı kurmaya gerek yoktur.

Bölgeye başka bir Türk yerleşimi Mutasım döneminin Türk asıllı Arminiyye valisi Buğa tarafından gerçekleştirilir. Bir süre önce 'Sâverdiyye' tarafından tahrip edilen Şemkir'i¹⁰¹ onarıp ihya eden Buğa, İslam'ı kabul etmek isteyen bir Hazar topluluğunu buraya yerleştirir. Bu olay H.240 senesinde (855 c.) gerçekleşir.¹⁰² Burada alakasız (görülen) iki toplulukla muhatapız galiba. Öbür türlü, baş ağrıtan Suvarların yanına ilerde onlarla elbirliği edebilecek soydaşları yerleştirilmezdi. Bunlar, kimlikleri bir şekilde Suvar'ı çağrıştırmayan Hazarlar olmalıdır. Bu aynı zamanda Kür boyu Suvarlarının eskiden gelmiş ve sonradan gelişen Hazar kimliği ile alakası bulunmayan bir topluluk olduğunu akla getirmektedir.

Yine de, Suvar için değil ama Azerbaycan'da geçen Macarlar için böyle bir açıklamaya kapıyı açık tutmakta fayda vardır. Yani iki dalga geliyor: Birincisi Hüsrev Anuşirvân'ın 550'lerde güneyde hapsettiği Suvarlar, ikincisi ise Hazar-İslam savaşları esnasında bir şekilde, muhtemelen bahsettiğimiz şekilde güneye geçmiş Sabartalar/Macarlar. Elbette 20 bin ailenin tamamını tek bir boydan düşünmek zorunda değiliz. Belâzurî'nin Slav kelimesini gayet emin kullanmasından hareketle, bu ikisinin de olmadığını, gelenlerin gerçekten Slav olduklarını ise yüksek ihtimalle düşünmeliyiz.¹⁰³ Öbür türlü, Kontsantinos'daki "İran tarafına" göçü tarihleyecek bir verimiz bulunmuyor. Zaten Suvarlardan kaldığını bildiğimiz Şabran kentinin en eski katı 6. yy'a gitmektedir.¹⁰⁴

⁹⁸ Czeglédy, "A szavárd kérdés", s.84.

⁹⁹ Baştav, *age*, s.76.

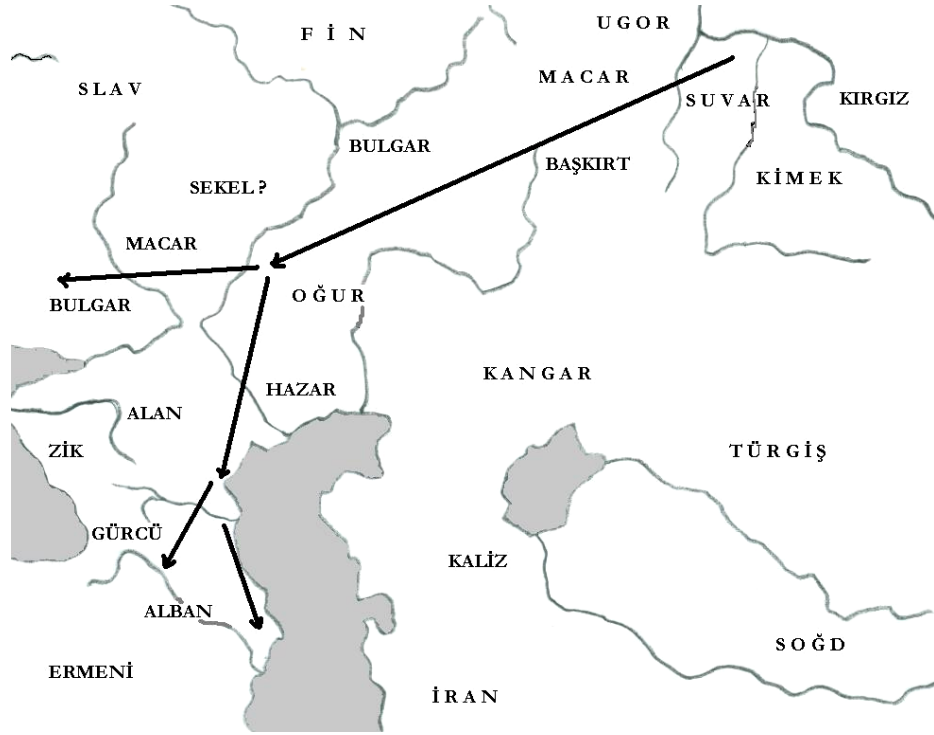
¹⁰⁰ Baştav, *age*, s.76.

¹⁰¹ Bu haberi Belâzurî'den başka İbn-ül-Fakih de verir. 800'lerin başındaki bu tahribatı yapan *Sâvediyye*'nin işleri kaba ve kötülükleri çoktu. Bkz. Yörükân, Y. Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, İstanbul, 2004, s.249.

¹⁰² Belâzurî, *age*, s.297.

¹⁰³ Bkz. Osman Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", *Belleten*, LXXIV/269 (Nisan 2010), s.97.

¹⁰⁴ Dostiyev, "Kafkaslardaki Eski Türk Şehri Şabran", s.12.

Suvar göçü ve o yıllarda Orta Avrasya'nın etnik görünümü

Böylece, 5. yy sonlarında Avrupa'ya geçen Suvarların bir kısmının Oğurlarla birlikte ileride Macar kavmini oluşturmak üzere Hazar idaresindeki bölgede bir birlik kurduğunu, bu birlikten kopan bir kısmının ise Azerbaycan'a indiğini görüyoruz. İdil boylarına doğru ilerleyen Suvarlar İslam kaynaklarına yansımıştır ama sadece konuya yakından vakıf iki kaynak, Kaşgarlı ve İbn Fazlan onları ayrı bir etnik birim olarak değerlendirir. Diğerleri Bulgar yakınındaki bir şehir olarak adlandırır. Ahalinin Müslüman oluşu ve savaşkanlıkları dışında Suvar hakkında öğrendiğimiz tek şey, Bulgar'a yakındır.¹⁰⁵ Ancak bu kentle ilgili sanılan Kaşgarlı'daki bir haber kafaları karıştırmıştır: “Saxsın Bulgarlara yakın bir şehirdir. Bu Suvar'dır”.¹⁰⁶ Buradan Saxsın'ın mı, yoksa ahalisinin mi Suvar olduğunu düşünmemiz gerektiği üzerinde dikkatle durulmalıdır.

Vakıa Kaşgarlı'daki haritada Suvar, Bulgar ile Kıpçak arasına yerleştiriliyor ki, bu da Saxsın ile aynı yere, İdil nehrinin Bulgar'dan aşağıdaki boylarına işaret eder. Buralar diğer İslam coğrafya eserlerinin Burtasları yerleştiği bölgelerdir. Burtasların kimliği hala süregelen bir tartışmanın konusu iken, biz burada bir de Suvar boyutunun eklenmesi taraftarı değiliz. Lakin nereden çıktığı belli olmayan 'mevsimlik' bir kavim olan Burtaslar üzerinde bir dönem ısrarla durulurken, aynı yıllarda konuya dışarıdan bakan İslam kaynaklarının Suvar etnik biriminden bahsetmemesi düşündürücüdür (Bulgar ile ilişkileri yeterli bir ayrıntıyla veren ve en yakındaki halka ait olan *Rus Ana Vakayinamesi* ise ne Suvar, ne de Burtas'dan bahseder). Buna karşılık meseleye nüfuz etmiş bulunan İbn Fazlan ve Kaşgarlı'da da, Burtas'ın var olduğu dönemde yaşamalarına rağmen böyle bir kavmin adının geçmeyişi son derece düşündürücüdür. Bu arada sözde Fin-Ugor bir kavim olarak (*Mordva-s?*) teşhis edilmelerine rağmen, Burtasların Müslüman olduklarına, hatta İdil boylarında Müslümanlarla Ruslar arasındaki kanlı savaşlara gayretkeş Müslümanlar olarak katılmalarına dikkat etmemiz gerekiyor.¹⁰⁷ Müslümanlar demişken, Suvar ismini

¹⁰⁵ Baştav, a.g.m., s.86-89, bu bilgileri derlemiştir.

¹⁰⁶ Kaşgarlı Mahmut, I, s.437.

¹⁰⁷ Mesudi, age, s.77.

lakap olarak taşımalarından bu boya aidiyetlerini tahmin ettiğimiz tarihte etkili kimselerin ismi ortaçağ İslam eserlerinde kaydedilmiştir.¹⁰⁸

Kaşgarlı Mahmud Suvarların kişibilimsel niteliklerine veya memleketlerine dair başka bir şey söylemezken, sırası geldikçe dilleriyle ilgili örnekler verir: “*Rum diyarındaki Beçeneklere kadar Suvar, Bulgar dilleri bir düziye kelimelerin sonu kesilip kısaltılmış bir Türkçedir*”; “*Kelimenin başında bulunan mim harflerini Suvarlarla Oğuzlar, Kıpçaklar be'ye çevirirler. Türkler “men bardum”, Suvarlar, Kıpçaklar, Oğuzlar “Ben vardum” derler. Türkler çorbaya ‘mün’, bunlar ‘bün’ derler*”; “*Bunun gibi Çiğiller ve başka Türklerce zel olarak söylenen bu harfi Rus ve Rum ülkelerine kadar uzanan Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak boyları hep birden ze olarak söylerler. Öbür Türkler ayağa ‘adhak’, bunlar ‘azak’ derler*”; “*Rum ülkesine dek Oğuzlar, Suvarlar, Kıpçaklar üstün kullanırlar*”; “*Oğuzlarla Kıpçaklar ve göçebelere kendilerine uyanlarla Suvarlar togradaçı, ogradaçı derler, kuralı geçmiştir*”.¹⁰⁹ Bu örneklerden onun Suvar asıllı kimseleri iyi tanıdığını, bu kimlikten haberdar olduğunu ve önem verdiğini anlıyoruz. Öte yandan, kendisine eserinin başındaki kavimler bahsinde Suvarları neden kaçırdığını sormak icab eder.

Kaşgarlı'dan bir buçuk asır önce yazan İbn Fazlan ise şöyle der: “*Sonra hükümdar (Bulgar hanı Almuş) Halece suyu başından Cazşîz nehri kıyısına gitti. İki ay kadar burada otruduktan sonra göçmek isteyince, Suvâr denilen bir kavme adam göndererek kendisiyle birlikte gelmelerini emretti. Onlar hükümdarın emrini kabul etmediler. Bunlar iki kısma ayrılmışlardı. Bir kısmı halkın ayak takımından biri ile beraberdi. Vîrağ (Buyruk) adındaki bu adam onların başına zorla bey olmuştu. Hükümdar onlara bir adam göndererek «Allah beni İslamiyet'e ve Halife'nin devletine mensubiyetle takviye etti. Ben Halife'nin hizmetkârıyım. Bu millet hükümdarlığı bana tevcih etti. Kim sözümü tutmazsa onun karşısına kılıçla çıkarım» dedi. Diğer kısım ise Eskil beyi dine tanınan bir bey ile beraberdi. Henüz Müslüman olmamış olan bu bey, Bulgar hükümdarına bağlı idi...*”¹¹⁰ burada İdil ve Tobol Suvarlarını ayrı ayrı görmeye çalışmak mümkün olmakla birlikte, aralarının fazla açık olmadığı görülüyor. Üstelik ayrı topluluklar olduklarının ihsası yok ve de o dönemde Bulgar hanının buyruğunun Tobol boylarına kadar ulaştığını bilmiyoruz. Eskil bahsi açıkça Bulgar'ın güney ve güneybatı taraflarını gösterir. Bu da İdil boylarındaki bir Suvar varlığına delil olur. Belki aynı topluluğun daha doğu veya kuzeydeki bir bölümü doğrudan hana, bir bölümü ise bugün Romanya'nın Erdel bölgesinde yaşayan Sekellerin ataları olması muhtemel *Eskillerin* beyine bağlı idi.

Sonraki dönemde İdil Suvarlarına ne olduğunu tahmin etmek zor değil. Moğol istilasının getirdiği hengâmenin ardından kavimler yeniden düzenlenirken, bu bölgenin bütün Türk ve Moğolları gibi Tatar üst ismi altında birleştikleri görülüyor. Kazan ve Astrahan hanlıkları hududu olan bu bölge, Rus istilası döneminde yoğun bir Ruslaşmaya maruz kalmış olup, Volgograd başta olmak üzere, bölge nüfusunun tamamına yakını Ruslardan oluşur. Aynı şey Cengizogulları'nın bir hanlığına ve nihayet dünyanın en büyük bölgesi olan Sibirya'ya ismini veren doğudaki soydaşlarının da başına gelmiştir ve bugün bunlara da kısaca ‘Tatar’ diyoruz. Azerbaycan'daki Suvarlardan ilk dalgada gelenler kuzeydoğudaki sonraki dönemin Şirvan hanlığının ahalisini teşkil etmiş benziyorlar. Katkheti-Şamkir bölgesine yerleşenler ise Borçalı ve etrafındaki Azerbaycan Türklerinin etnik havuzuna katılmış oluyorlar. Hıristiyan olanlar ise muhtemelen Gürcüleşmişlerdir.

Gumilëv Moskova'nın kuzeyinde yaşayan ve 17. yy'da bile kendi birlikleriyle Rus ordusuna katkıda bulunan Sevruki halkından bahsediyor.¹¹¹ Tahmin ettiğimiz şekilde bunları eski Ugor halkının, yani bizim burada incelediğimiz Suvarların kalıntısı olarak görür. Bu konunun erken Rus kaynaklarındaki ayrıntılı tahliline ihtiyacımız var. Gumilëv'in aktardığından ibaret olan mevcut bilgilerimizle bunların ne İdil, ne de Tobol boylarındaki Suvarlarla ilişkisini kuramayız. Öte yandan, Doğu Slav kabilelerinin Ruslaşmasının batıdan, Novgorod-Kiev çizgisinden başlayıp doğuya doğru yol aldığından hareketle, kuzeydeki Severyan kabilesinin en azından bir kısım fertlerinin bu dönemde Rus ült-kimliğinin yanında hala kabile

¹⁰⁸ Başstav, **a.g.m.**, s.89-90.

¹⁰⁹ Kaşgarlı Mahmut, I, s.30, 31, 32.; III, s.139, 314.

¹¹⁰ İbn Fazlan, **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, çev. R. Şeşen, İstanbul 1975, s.60-61.

¹¹¹ Gumilëv, **Hazar Çevresinde**, s.188.

kimliklerini koruduklarını düşünmek daha mantıklı olabilir. Slav dilli halklarda kendi dillerine ait kelimelerin yutulması veya kısaltılması adetten olmamakla birlikte, Severyan ('Kuzeyli') adlandırmasının bir başka söyleyiş biçimi olabilecek *Severyak*'tan *Severok* > *Sevruk* biçimlerinin gelişmesi beklenebilir. Ama bunlar tamamen kurgusaldır; erken Rus kaynaklarından bu halkla ilgili ayrıntıların dökülmesini beklemeliyiz.

Kaynaklar

- 📖 Agathias, **The Histories**, çev. J. D. Frendo, Berlin – New York 1975.
- 📖 AĞASIOĞLU Firidun, **Azer Xalqı**, Bakı 2000.
- 📖 AHMETBEYOĞLU Ali, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara 2001.
- 📖 ALEMANY Agustí, **Sources on the Alans. A Critical Compilation**, Leiden-Boston-Köln 2000.
- 📖 ARTAMONOV Mihail İ, **Hazar Tarihi**, çev. D. A. Butar, İstanbul 2004.
- 📖 BARTHOLD V.V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. H. D. Yıldız, Ankara 1990.
- 📖 BAŞTAV, Şerif, "Sabir Türkleri", **Belleten**, XVII-XVIII (1941), s.53-99.
- 📖 BELÂZURÎ **Fütûhu'l-Buldân**, çev. M. Fayda, 2. Basım, Ankara 2002.
- 📖 BRADFORD Alfred S. - Bradford, Pamela M., **With Arrow, Sword and Spear: A History of Warfare in the Ancient World**, Greenwood Publishing, 2001.
- 📖 Constantine Porphyrogenitus, **De Administrando Imperio**, yay. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, Washington 1967.
- 📖 CZEGLÉDY Károly, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.", **Acta Orientalia Hungaricae**, XI (1960), s.75-88.
- 📖 -----, "Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads", **Studia Turcica**, yay. L. Ligeti, Budapest 1971, s.133-145.
- 📖 -----, "A szavárd kérdés Thury József elött és után", **Magyar Östörténeti Tanulmányok**, Budapest, 1985, s.82-83, (ilk yayını 1959'da).
- 📖 -----, "Kangarok és zavarok", **Magyar Östörténeti Tanulmányok**, Budapest, 1985, s.300-305 (ilk yayını 1956'da).
- 📖 -----, **Turan Kavimlerinin Göçü**, çev. G. Karaağaç, İstanbul 1999.
- 📖 DERKSEN Rick, **Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon**, Leiden-Boston 2008.
- 📖 DOSTİYEV Tarık, **Şimal-Şərgi Azərbaycan IX-XV Əsrlərdə**, Bakı 2001.
- 📖 -----, "Kafkaslardaki Eski Türk Şehri Şabran", **Karadeniz Araştırmaları**, I/1 (2004), s.10-20
- 📖 -----, "Şəhərlər", **Azərbaycan Arxeologiyası**, VI, Bakı 2008, s.317-350.
- 📖 ERGİN Muharrem, **Orhun Abideleri**, 7. basım, İstanbul 1980.
- 📖 FASMER Maks, **Etimologičeskiy Slovar' Ruskogo Yazıka**, III, Moskva 1987.
- 📖 GOLDEN Peter B., **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. O. Karatay, Çorum 2006.
- 📖 -----, **Hazar Çalışmaları**, çev. E. Ç. Mızrak, İstanbul 2006.

- 📖 GUMİLĒV Lev N., **Eski Türkler**, çev. D. A. Batur, 2. basım, İstanbul 2002.
- 📖 -----, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, çev. D. A. Batur, İstanbul 2002.
- 📖 HARMATTA János, “*Bakath, az unnugurok városa*”, **Antik Tanulmányok**, XXXIV (1989-1990), s.163-165.
- 📖 Herodotos, **Herodot Tarihi**, çev. Müntekim Ökmen, 3. Baskı, İstanbul 1991.
- 📖 HEWSEN Robert H., **The Geography of Ananias of Şirak. The Long and Short Recessions**, Wiesbaden 1992.
- 📖 **Hudûdü'l-Âlem**, çev. A Duman - M. Ağarı, İstanbul 2008.
- 📖 İbn Fazlan, **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, çev. R. Şeşen, İstanbul 1975.
- 📖 İbn Hurdadbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, tr. M. Ağarı, İstanbul 2008.
- 📖 Jordanes, **The Gothic History of Jordanes**, çev. C. C. Mierow, London 1915.
- 📖 KAFESOĞLU İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, 21. baskı, İstanbul 2001.
- 📖 Kalankatlı Moses, **Alban Tarihi**, çev. Z. Bünyadov, İstanbul 2006.
- 📖 KARATAY Osman, **In search of the Lost Tribe**, Çorum 2003.
- 📖 -----, “Doğu Avrupa Türk Tarihinin Anahatları. Altın Orda Öncesi Dönem”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 3 (Güz 2004), s.1-70.
- 📖 -----, “*Ötüken Yış: Dağ, Orman ve Ülke*”, **Omeljan Pritsak Armağanı**, yay. M. Alpargu – Y. Öztürk, Sakarya 2007, s.131-139.
- 📖 -----, “Karadeniz’de İlk Ruslar ve Şarkel’in İnşası”, **Belleten**, LXXIV/269 (Nisan 2010), s.71-111.
- 📖 Kaşgarlı Mahmut, **Divan-ı Lûgat-it-Türk Tercümesi**, çev. B. Atalay, 3. basım, Ankara 1995.
- 📖 KOKOVTSOV, Pavel K., **Evreysko-Xazarskaya Perepiska v X veke**, Leningrad 1932.
- 📖 KUHRT Amélie, **Ancient Near East C.3000-330 BC**, New York 1995.
- 📖 LIGETI Layos, **A Magyar Nyelv Török Kapcsolatai A Honfoglalás Elótt és Az Árpád-Korban**, Budapest 1986.
- 📖 **Mangğol-un Niuça Tobça’an - Moğolların Gizli Tarihi -I-**, çev. Ahmet Temir, 3. baskı, Ankara 1995.
- 📖 Menander Protector, **The History of Menander the Guardsman**, çev. R. C. Blockley, Liverpool 1985.
- 📖 Mesudî, **Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)**, çev. D. A. Batur, İstanbul 2004.
- 📖 Moses Khorenats’i, **History of the Armenians**, çev. Robert W. Thomson, Cambridge – London, 1978.
- 📖 NAHMETOV Ahmet, “Eski Bir Türk Boyu Müytenler ve Mense Efsaneleri”, **Türkler**, III, Ankara 2002, s.580-583.
- 📖 NÉMETH Gyúla, **A Honfoglaló Magyarság Kialakulása**, Budapest 1930.
- 📖 O’CALLAGHAN Roger T., **Aram Naharaim: A Contribution to the History of Upper Mesopotamia in the Seconhd Millennium B.C.**, Roma 1968.
- 📖 PATKANOV S., “A sabirok nemzetisége”, **Ethnographia**, XI/8 (Ekim 1900), s.337-344.
- 📖 Pliny, **The Natural History of Pliny**, II , çev. John Bostock, Henry Thomas Riley, London 1855.

- 📖 **Povest' vremennix let po Lavrent'evskoy letopisi**, yay. D. S. Lihacev - B. A. Romanov, Moskva-Leningrad 1950.
- 📖 PRITSAK Omeljan, "From the Säbirs to the Hungarians", **Hungaro-Turkica. Studies in Honour of Julius Németh**, yay. Gy. Káldy-Nagy, Budapest 1976 s.17-30.
- 📖 Procopius, **History of the Wars, Books I and II**, çev. H. B. Dewing, London 1914.
- 📖 RÁSONYI László, **Tarihte Türklük**, 2. baskı, Ankara 1988.
- 📖 **Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica**, yay. M. Pinder – G. Parthey, Berolini 1860.
- 📖 SCHÜTTE Gudmund, **Ptolemy's Map of Northern Europe**, Copenhagen 1917.
- 📖 ŞEŞEN Ramazan, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2. baskı, Ankara 1998.
- 📖 TAŞAĞIL Ahmet, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara 2004.
- 📖 Theophanes, **The Chronicle of Theophanes the Confessor**, çev. C Mango - R. Scott, New York 1997.
- 📖 Theophilaktos Simokattes, **Theophilacti Simocattae Historiarum (Libri Octo), Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae**, Bonn 1834.
- 📖 THOMSON Robert W., **Rewriting Caucasian History: the Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles**, Oxford, 1996.
- 📖 TOGAN Zeki V., **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. basım, İstanbul 1981.
- 📖 YÖRÜKÂN Y. Ziya, **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler**, İstanbul 2004.
- 📖 YÜCEL Muallâ U., "Hazar Hakanlığı", **Türkler**, C.II, yay. K. Çiçek, vd., Ankara 2002, s.445-463.
- 📖 Zachariah, **The Syriac Chronicle Known as That of Zachariah of Mitylene**, çev. F. J. Hamilton – E. W. Brooks, London, 1899.
- 📖 ZAKİEV Mirfatih Z., **Proisxojdenie Tyurkov i Tatar**, Moskva 2003.